

**O‘ZBEK TILIDA OLMOSHLARNING MATN SHAKLLANTIRUVCHI
VA SINTAKTIK BOG‘LOVCHILIK XUSUSIYATLARI**

*Oriental universiteti Filologiya va tillarni
o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi
talabasi Mardonova Munojot*

Annotatsiya. Maqolada olmoshlarning lisoniy tizimdagi o‘rni, xususan, ularning matn tarkibidagi bog‘lovchi imkoniyatlari tadqiq qilingan. Nutqiy jarayonda mazkur so‘z turkumining anoforik (oldingi fikrga ishora qilish) va kataforik (keyingi fikrga ishora qilish) funksiyalari ilmiy tahlilga tortilgan. Yordamchi vazifalarni bajarish orqali olmoshlarning fikriy izchillikni ta‘minlash hamda takrorlarning oldini olishdagi pragmatik ahamiyati keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: olmosh, matn lingvistikasi, koheziya, anoforik ishora, sintaktik aloqa, semantik butunlik, pragmatik xususiyat, izchillik.

Аннотация. В статье исследуется роль местоимений в лингвистической системе, в частности их когезивные возможности в структуре текста. В речевом процессе научному анализу подвергаются анафорические (отсылка к предшествующему контексту) и катафорические (отсылка к последующему контексту) функции данной части речи. Прагматическое значение местоимений в обеспечении логической последовательности и предотвращении лексических повторов через выполнение вспомогательных задач освещается в полной мере.

Ключевые слова: местоимение, лингвистика текста, когезия, анафорическая отсылка, синтаксическая связь, семантическая целостность, прагматические свойства, последовательность.

Abstract. The article examines the position of pronouns within the linguistic system, specifically focusing on their cohesive capacities within the text structure. The scientific analysis highlights the anaphoric (reference to preceding context) and cataphoric (reference to subsequent context) functions of this part of speech during the communication process. The pragmatic significance of pronouns in ensuring logical consistency and preventing repetitions by performing auxiliary roles is extensively discussed.

Keywords: pronoun, text linguistics, cohesion, anaphoric reference, syntactic connection, semantic integrity, pragmatic features, consistency.

Jahon va o‘zbek tilshunosligida lisoniy birliklarni faqatgina alohida gap doirasida qolmasdan, butun bir matn sathida o‘rganish yetakchi yo‘nalishga aylangan. Tilning kommunikativ imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishda har bir grammatik

kategoriyaning o'ziga xos o'rni mavjud. Xususan, an'anaviy grammatikada mustaqil so'z turkumi sifatida baholanuvchi olmoshlar matn hosil qilish jarayonida noyob sintaktik funksiyalarni namoyon etadi [A. G'ulomov, M. Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987. – B. 45]. Nutqning mantiqiy uzviyligini saqlash, ortiqcha takrorlardan qochish hamda jumlar o'rtasida semantik ko'prik yaratish bevosita ushbu lisoniy vositalar hissasiga to'g'ri keladi.

Asosiy e'tiborni olmoshlarning bog'lovchilik tabiatiga qaratish soha mutaxassislaridan lisoniy tizimni chuqurroq mushohada qilishni talab etadi. Odatda, o'rinbosarlik xarakteriga ega bo'lgan bu birliklar matn qismlari o'rtasida zanjirsimon aloqani yuzaga keltiradi [N. Turniyozov. Matn lingvistikasi. Samarqand, 2004. – B. 22]. Bitta mikromatn doirasida ifodalangan shaxs, buyum yoxud voqelik keyingi o'rinlarda qayta nomlanmagan holda, kishilik yoki ko'rsatish olmoshlari yordamida yodga olinadi. Fikr rivojida bunday uzviylik matnning arxitektonik poydevorini mustahkamlaydi.

Ilmiy manbalarda olmoshlarning ishora qilish xususiyati bevosita nutq vaziyati bilan uzviy aloqadorlikda baholanadi. Pirovardida, muloqot jarayonida tinglovchi va so'zlovchi o'rtasidagi axborot almashinuvi aynan ishora vositalari orqali aniqlashadi [Sh. Safarov. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008. – B. 112]. Gaplarni o'zaro biriktirishda olmoshlarning ishtiroki matnning informativ yukini yengillashtiradi, o'quvchi idrokini charchatuvchi lisoniy ortiqchalikni bartaraf qiladi.

Kishilik olmoshlari matn qurilishida ishtirok etuvchi subyektlarni qayta nomlamasdan, ularni nutq zanjirida izchil bog'lab keladi. Mazkur jarayon semantik aloqadorlikni mustahkamlash barobarida, matnning lisoniy tejamkorligini ta'minlaydi. Tilshunos olim A. G'ulomov ta'kidlaganidek, olmoshlar o'zidan oldingi gapdagi ot yoki otlashgan birikmalar o'rnida qo'llanib, fikrning uzluksizligini kafolatlaydi [A. G'ulomov. O'zbek tilida olmoshlar. Toshkent, 1955]. Masalan, uchinchi shaxs birlik va ko'plik shakllari matn markazidagi qahramon harakatlarini bitta mantiqiy o'qqa birlashtirishga xizmat qiladi.

Ko'rsatish olmoshlari muayyan predmet yoki hodisani ajratib ko'rsatish bilan bir qatorda, oldingi jumlada bayon qilingan butun bir fikrga urg'u berish vazifasini ham bajaradi. Bu, shu, o'sha kabi lisoniy birliklar matn qismlari orasida mantiqiy ko'prik vazifasini o'taydi. Bunday bog'lanish usuli matn lingvistikada muhim o'rin tutadi, chunki u orqali kontekstning umumiy mazmuni bir nuqtaga jamlanadi. Shuningdek, so'roq va gumon olmoshlari nutqda savol, ehtimollik yoki taxmin ma'nolarini ifodalab, ifoda ta'sirchanligini sezilarli darajada oshiradi.

Badiiy adabiyot namunalari tahlil qilinganda, olmoshlarning qo'llanish ko'lamida yanada kengayishi kuzatiladi. Ular obrazlilik darajasini yuksaltirish, personajlar nutqining individual xususiyatlarini ochib berish hamda muallifning uslubiy niyatini

ro'yobga chiqarishda tayanch vosita hisoblanadi. Takroriy leksik birliklar o'rnida olmoshlarning ishlatilishi matnni semantik ortiqchalikdan xoli qiladi. Shu nuqtayi nazardan, olmoshlar faqatgina mustaqil so'z turkumi sifatidagina qolmasdan, balki gaplar o'rtasidagi muhim sintaktik bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi. Ularning funksional imkoniyatlarini o'rganish hozirgi o'zbek tilshunosligining ustuvor masalalari sirasiga kiradi.

O'zlik olmoshlari (*o'z, o'zim, o'zingiz*) nutqda shaxsni alohida ta'kidlash va fikrni aniqlashtirish maqsadida qo'llaniladi. Mazkur birliklar ko'pincha egalik qo'shimchalari bilan birga kelib, gap tarkibida o'ziga xos modal va ma'noviy yuk yuklaydi. O'zlik olmoshining qo'llanishi orqali harakat subyekting faolligi yanada bo'rttirib ko'rsatiladi. Bu esa matnning ekspressiv-emosional bo'yog'ini boyitishga yordam beradi.

So'roq olmoshlari til tizimida *kim, nima, qaysi, qachon* kabi shakllarda namoyon bo'lib, bilish ehtiyojini qondirishga yo'naltiriladi. Ushbu lisoniy birliklar vositasida nutq vaziyatidagi noma'lum shaxs, predmet yoki holatlar aniqlashtiriladi. Muloqot jarayonida so'roq olmoshlarining qo'llanishi dialogik nutqning rivojlanishiga, axborot almashinuvi jarayonining jadallashishiga zamin yaratadi. Har bir so'roq birligi o'zida muayyan kategoriyani (shaxs, narsa, vaqt, o'rin) jamlagan holda, gapning boshqa bo'laklari bilan uzviy semantik aloqaga kirishadi.

Belgilash olmoshlari til tizimida *har kim, har nima, barcha, hamma* kabi birliklar orqali namoyon bo'lib, nutqda umumlashtirish va jamlash ma'nolarini shakllantiradi. Ushbu turkum birliklari matn tarkibida predmet yoki shaxslar majmuasini yagona mantiqiy butunlikka birlashtirish vazifasini o'taydi. Tilshunoslikda qayd etilganidek, belgilash olmoshlari gapning informativ qimmatini oshirib, keng qamrovli xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Matn doirasida bunday so'zlarning qo'llanilishi ifodalanayotgan fikrning universal xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Bo'lishsizlik olmoshlari esa *hech kim, hech nima, hech qachon* kabi shakllarda kelib, gapda qat'iy inkor ma'nosini yuzaga keltiradi. Mazkur lisoniy vositalar nutqning inkor poydevorini mustahkamlab, salbiylik bo'yog'ini kuchaytiradi. Ularning matn tarkibidagi bog'lovchilik xususiyati shundaki, ular oldingi gapdagi ijobiy tasdiqni butunlay rad etish yoki muayyan holatning mavjud emasligini uqtirish orqali fikriy qarama-qarshilikni (antitezani) yuzaga keltiradi. Bu esa matnning mantiqiy qurilishida muhim uslubiy vosita sanaladi.

Gumon olmoshlari *kimdir, nimadir, qayerdadir* kabi birliklar yordamida nutqda noaniqlik, taxmin va ehtimollik qirralarini ifodalaydi. Bunday birliklar orqali so'zlovchi o'ziga to'liq ma'lum bo'lmagan predmet yoki hodisa haqida xabar beradi. Matn lingvistikasi nuqtayi nazaridan gumon olmoshlari nutq zanjirida o'ziga xos pragmatik vazifani bajarib, tinglovchida qiziqish yoki intuitsiyani uyg'otishga

yo'naltiriladi. Mazkur jarayon nutqning tabiiyligini hamda hayotiy voqelikka yaqinligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Olmoshlar til tizimida shunchaki ma'no ifodalovchi vosita bo'lib qolmasdan, balki gaplar o'rtasidagi izchillikni ta'minlovchi fundamental birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Ularning matn sathida to'g'ri va o'rinli qo'llanilishi nutqning mantiqiy ravonligini yuksaltiradi. Masalan, *bu* va *u* kabi ko'rsatish olmoshlari oldingi jumlada tilga olingan tushunchani qayta takrorlamasdan, unga ixcham ishora qilish orqali mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Bu holat nutqiy tejamkorlik qonuniyatiga to'liq muvofiq keladi.

Kishilik olmoshlari muloqot jarayonida subyektни belgilab berish orqali gapning mantiqiy markazini aniqlashtiradi. *Men, sen, u* kabi birliklar nutqiy vaziyatdagi shaxslarni differensiyalash (ajratish) imkonini beradi. So'roq olmoshlari esa dialogik nutqni harakatga keltiruvchi asosiy vosita bo'lib, yangi ma'lumotlar olish uchun zamin hozirlaydi. Shu tariqa, har bir olmosh turi o'zining maxsus semantik yuklamasi bilan matnning konseptual va strukturaviy qurilishida ishtirok etadi.

Olmoshlarning lisoniy tabiati ham grammatik, ham uslubiy xususiyatlar tizimida markaziy o'rin egallaydi. Badiiy matnlar qurilishida ushbu birliklar obrazlilikni kuchaytirish, tildagi tejamkorlik tamoyiliga rioya qilgan holda ortiqcha leksik takrorlarning oldini olish hamda nutqiy jarayonni tabiiylashtirish vazifasini bajaradi. Ayniqsa, dialogik nutq sathida olmoshlarning qo'llanilishi muloqotni jonli hamda ta'sirchan ko'rinishga keltiradi. Mazkur turkum birliklarini chuqur tadqiq etish zamonaviy o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalari qatorida turadi [B.Mengliyev. Hozirgi o'zbek tili. Toshkent, 2018. – B. 156].

Kishilik olmoshlari muloqotda ishtirok etuvchi shaxslarni bevosita anglatish orqali nutq vaziyatini oydinlashtiradi. Ularning gap tarkibidagi subyektни belgilash hamda fikrni ixchamlashtirishdagi ahamiyati yuksak baholanadi. Masalan, uchinchi shaxs birlik shakli kontekstda muayyan shaxsning harakatlarini mantiqiy izchillikda bog'lab keladi. So'roq olmoshlari axborot almashinuvi jarayonida yangi ma'lumotlarni faollashtirish vositasi hisoblanadi. Nutqning izchilligini ta'minlashda ushbu turdagi birliklar muloqotni harakatga keltiruvchi lisoniy omil bo'lib xizmat qiladi.

Belgilash olmoshlari matnda keng qamrovli mazmunni shakllantirish, voqea-hodisalarni umumlashtirish maqsadida ishlatiladi. Bo'lishsizlik olmoshlari gap mazmunidagi inkor ma'nosini qat'iylashtirish, salbiy munosabatni kuchaytirishga yo'naltiriladi. Gumon olmoshlari yordamida nutqdagi noaniqlik, taxmin hamda ehtimollik kabi modal ma'nolar ifoda topadi. Bunday lisoniy vositalar voqelikning aniq bo'lmagan jihatlariga ishora qilish orqali matnning informativ sathini kengaytiradi.

Uslubiy jihatdan olmoshlar matnning estetik jozibasini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Badiiy tasvirda uchinchi shaxs olmoshi orqali qahramon obrazining

sirli jihatlarini ochib berish imkoniyati mavjud. Shuningdek, ismlar va tushunchalarning o'rnini bosish orqali matndagi mantiqiy bog'lanishni (kohezivni) mustahkamlaydi. Shu tariqa olmoshlar nutqni ravon, tushunarli hamda tilning ifoda imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda shakllantirishga yo'l ochadi.

O'zbek tili grammatik tizimida olmoshlar nutqning ixchamligi, aniqligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi fundamental lisoniy vosita sanaladi. Mazkur turkum vakillari ot, sifat, son kabi mustaqil so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, matndagi leksik takrorlarni bartaraf etishga hamda fikriy izchillikni saqlashga xizmat qiladi. Ularning o'rinbosarlik tabiatiga ko'ra, nutq keraksiz strukturaviy yuklamalardan xoli bo'ladi va mantiqiy jihatdan soddalashadi. Muloqot jarayonida kishilik olmoshlari subyekt va obyekt munosabatlarini aniqlashtirib, nutqiy vaziyatga jonlilik bag'ishlaydi. So'roq olmoshlari axborot almashinuvi jarayonini faollashtirish bilan birga, yangi ma'lumotlarni qabul qilish uchun zaruriy lisoniy poydevor yaratadi. Dialogik nutq sathida ushbu birliklar muloqotni davom ettiruvchi hamda mazmuniy butunlikni ta'minlovchi asosiy vosita vazifasini o'taydi. Belgilash olmoshlari voqelikni umumlashtirish orqali keng qamrovli mushohada yuritish imkoniyatini taqdim etadi. Inkor ma'nosini ifodalashda bo'lishsizlik olmoshlari gap mazmunini qat'iy salbiy yo'nalishga burib, fikrning ta'sir quvvatini oshiradi. Nutqqa noaniqlik, ehtimollik va taxmin kabi nozik modal ma'no qirralari esa gumon olmoshlari yordamida olib kiriladi. Bunday uslubiy rang-baranglik bayonning hayotiy hamda tabiiy bo'lishiga zamin hozirlaydi. Yakuniy xulosa sifatida shuni qayd etish lozimki, olmoshlar faqatgina o'rinbosarlik vazifasini bajaruvchi grammatik vosita bo'lib qolmasdan, matn yaxlitligini ta'minlovchi muhim koheziv birlik hisoblanadi. Ularning nutqdagi har bir ko'rinishi o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini namoyon etish barobarida, fikrning aniq va ravon yetkazilishini kafolatlaydi. Mazkur lisoniy birliklarni matn lingvistikasi aspektida tadqiq etish kelgusida tilning kommunikativ tabiatini yanada chuqurroq yoritishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. G'ulomov A. O'zbek tilida olmoshlar. – Toshkent: Fan, 1955. – 120 b.
2. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987. – 256 b.
3. Turniyozov N. Matn lingvistikasi. – Samarqand: SamDU nashri, 2004. – 160 b.
4. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018. – 450 b.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 280 b.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
7. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. – 230 b.
8. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 390 b.